

ספרות בגטו טרזיינשטאט

סיכום ע"י רות בונדי

לפני שאדבר על המשוררים והסופרים בגטו טרזין ששמם ידוע ושיצירתם נשמרה, ברצוני לדבר על מה שנמחק ולא נודע. לנו, לצעירים הייתה השירה חלק חשוב בחיים, היינו דור שלפני עידן הטלוויזיה. האזנה לרדיו וצפייה בסרטים נאסרו עלינו, אנחנו קראנו שירה, מצאנו בה משענת, ידענו שירים בעל פה – של פרנסוא ויון, רילקה, ויטטיזסלאב זנוואל, פרנטישק האלאס ורבים אחרים. רבים לקחו עמם לגטו קובצי שירה אהובים, על חשבון מזון ובגדים חמים, רבים כתבו שירים מתוך אורך פנימי. אותו שיר ידוע "פרפרים אין פה, בגטו", שנתן לקובץ שירי הילדים מטרזין את שמו, לא נכתב על ידי ילד, אלא על ידי צעיר בן שמונה – עשרה, פאול פרידמן, חברנו להכשרה מטעם "אל-על", תנועת הנוער הציונית של דוברי צ'כית, פאוולצ'ק בעל הידיים השמאליות, שממנו שרד רק השיר. אנו יודעים רק על חלק אפסי ממה שנכתב בגטו. רבים לקחו את יצירותיהם עימם בדרכם למחנות ההשמדה ולא נותר מהן זכר, כפי שלא נותר זכר מכותביהם. אחרים מסרו לפני הגלייתם את שיריהם וסיפוריהם, לרוב כתובים בהעדר נייר כתיבה על פתקים זעירים, למשמר אצל בני משפחה וידידים וגם השומרים נעלמו במערבולת.

רק באווירה כזאת יכלו לצמוח ילדים ובני נוער בעלי כושר ביטוי כשל משתתפי העיתון "Vedem" ("אנו מובילים") של מעון הילדים L-417, עיתון שיצא במשך שנתיים בעותק אחד והוא נמצא כיום באתר ההנצחה "Pamatnik Terezin" בצ'כוסלובקיה. כאשר קוראים את שירי האנוש האנכנרג, שנולד ב-1929, חונך בבית היתומים היהודי בפראג והומת באושוויץ בסתיו 1944, קשה להאמין שילד כתב אותם:

טרזיינשטאט

קמץ רפש בין כתלי זוהמה
שגבולם - גדר תיל.
ושלושים אלף איש ישנים פה כך.
אך יתעורר מי מהם
וראה שדמו נשפר.

ולפנים אני הייתי נער
לפני שלוש שנים.
ועל עולם אחר חלם הנער.
ילד הייתי לפני שלוש שנים.
אבל עכשיו בגרתי
ונפשי בגרה –
לא ילד זה אשר ראה פנים
פני המורא.

הנה בעלי כשרונות רבים אחרים – פטר גינץ, עורך ה"ודם", שהיה גם סופר, גם צייר מבטיח ואף הוא מצא את מותו באושוויץ לפני שמלאו לו חמש-עשרה שנה. המעט שנותר משירי הילדים רק מחזק את הכאב הצורב על מה שאבד לנו, לעם יהודי, לאנושות, ועל מה שעלה באש.

הידוע בין סופרי הגטו הצ'כיים היה קארל פולאצ'ק, בעל המורו צ'כי-יהודי סלחני, מודע לחולשות אנוש, שבין ספריו הידועים "גברים באופסייד" (על חובבי כדורגל), "תיכילופ והאופנוע", "עיר המחוז". פולאצ'ק, יחד עם הסופר קארל צ'אפק, היה שייך לחוג "אנשי היום השישי" שנפגשו פעם בשבוע עם תומאש מסריק, נשיא הרפובליקה הצ'כוסלובקית ומייסדה. ידידים ביקשו לסייע לו להגר אחרי הכיבוש הנאצי ב-1939, אולם פולאצ'ק לא היה מוכן, מפחד הניכר, אולם בעיקר משום שסבר, "אדם לא עוזב את מולדתו כאשר היא בסכנה". אחרי שפוטרו פולאצ'ק ממישרתו ככותב פיליטונים בעיתון Lidové Noviny, מצאה קהילת פראג עבורו תעסוקה ברישום ספרים מרכוש הקהילות המוחזרות וגם בגטו נמצא לו מקלט כרשם בבית המשפט. האם פולאצ'ק המשיך לכתוב גם בגטו, לא ידוע, נשמרה רק עדות על רשימה שבה תיאר באופן יסודי אדם המנסה ללכת זקוף, כאשר פנכה מלאה מרק מימי בידו, ועל סדרת הרצאות בספרות שנשא במעונות הילדים. פולאצ'ק אף הוא נשלח לאושוויץ בסתיו 1944 ושם מצא את מותו והוא בן חמישים ושתיים. ספריו שייכים עד היום לנכסי צאן הברזל של הספרות הצ'כית.

קארל פליישמן, (Karel Fleischmann) רופא בצ'כיה בודייוביצה (Ceske Budejovice) (אותה "בודוויס" הידועה לפי שם הבירה), ניהל בטרזין את בתי החולים לזקנים וזה, בתנאי הגטו, דרש כוחות על-אנושיים. הוא היה מאותם האנשים הנדירים, ברוכי כישרון בשטחים רבים. היה גם צייר מעולה, גם משורר מוכון, כותב פיליטונים בסגנון האופייני למרכז אירופה: קצת הסתכלות, קצת הומור, קצת פילוסופיה. לפליישמן הייתה אפשרות לעלות לארץ ישראל, אבל גם הוא מתגרר על עדות על רשימה שבה תיאר באופן יסודי אדם המנסה ללכת זקוף, כאשר פנכה מלאה מרק מימי בידו, ועל סדרת הרצאות בספרות שנשא במעונות על כוחותיו הפנימיים של איש גיבן: "מה שהיית – תישאר, בחליפה, בעל אותות ותוארים או בסחבות, בזוהמה, אכול כינים". כן נשמרה רשימה שבה פליישמן מתאר את לבטיו, אילו ספרים לקחת עמו במטע המותר של חמישים קילוגרם, כשהוא לבסוף נוטל עמו רק מילון, ספר שאינו משק.

חיי התרבות הפוריים של טרזין שימשו קרקע צמיחה לסופרים יהודיים צ'כיים שהחלו את דרכם עם שובם מן המחנות, כ-Arnost Lustig (ארונושט לוסטיג), שישב זמן מה בארץ ואחר כך היגר לארצות הברית, סופרו הראשונים "לילה ותקווה" "רחוב האחים האבודים" ו-"דיטה סאקסובה" כולם התמודדות עם ניסיון השואה. כך גם נוברט פריד (Norbert Fried), שכתב בין השאר טרילוגיה מקיפה על תולדות משפחתו משפחה צ'כית-יהודית זעיר-בורגנית אופיינית. היה זה פריד שאמר ב-1964: "עד היום אני פוגש מכרים שלוחשים לי: בינינו לבין עצמנו, שפע של תרבות כפי שהיה בטרזין לא מצאתי באף מקום אחר".

החלוקה הלשונית בין כותבי צ'כית וכותבי גרמנית אינה חלוקה של מוצא: היו גם יוצאי צ'כיה רבים ששפת יצירתם הייתה גרמנית, אף ששלטו בצ'כית היטב והידוע ביניהם פרנץ קפקא (ששלוש אחיותיו עברו את טרזין ונספו במחנות השמדה). אכן, אחד מסופרי הגטו גיאורג קפקא, קרוב רחוק של פרנץ, שכתב כמוהו בגרמנית. בניגוד למשוררים אחרים שניסו להתמודד עם מציאות הגטו, ניסה קפקא להימלט ממנה. הוא תרגם בטרזין שירה צ'כית לגרמנית, כתב דרמה "אלכסנדר בירושלים" ומחזה לירי "מותו של אורפאוס". בסתיו 1944 יצא בהתנדבות עם אימו לאושוויץ ונספה במחנה שוורצהיידה, והוא בן עשרים ושלוש. הבולט בין ילידי צ'כיה כותבי גרמנית היה פטר קון, יליד 1919, שהיה אמור לעלות בסוף שנות השלושים לארץ ישראל, אך עליתו נפסלה בגלל מום בלב. קון כמו פליישמן היה גם צייר מעולה ועבודתו כשרטט במחלקה הטכנית של הנהגת הגטו אפשרה לו לצייר את אשר ראו עיניו (אוסף תמונותיו נמצא ב"פמאטיק טרזין"). קון היה משורר עוד לפני בואו לטרזין, בגטו כתב, בין השאר, מחזור שירים "עיר המגיפה", שמתוכם מדברת המודעות לנוכחות המתמדת של המוות, וכן את התמליל לאופרה "קיסר אטלנטיס", שהולחן בגטו על ידי ויקטור אולמן. גם קון נשלח עם הטרנספורטים האחרונים בסתיו 1944 לבריקנאו ולא ידוע באיזה מחנה מצא את מותו.

ידיעותינו על הסופרים והמשוררים בגטו טרזין לוקות בחסר. אנחנו מכירים רק את שנותיהם בחיים או אלה שכתביהם ניצלו, או שנתר לפחות מי שידע על קיומם. חוקר ספרות שחי ב-Olomouc, ד"ר לודוויק וואצלאבק, פירסם בשנות השמונים מחקר על ליריקה גרמנית בגטו טרזין ובו הוא מזכיר עשרים ושניים שמות. אחד מהם הולטימיל ארתור פולק, אף הוא למרות שמו הפרטי הצ'כי הלאומי שפירושו "אוהב מולדת" כתב בגרמנית. פולק הנו אחד הבודדים ששרדו הודות לנישואיו לאישה לא יהודיה, שהגנו עליו בפני הגליה עד סוף 1944. פולק כתב כמאתיים שירים בימי הכיבוש ובגטו, שבחלקם פורסמו אחריה מחלפת בקובץ "עיר השערים השחורים".

אילנה וובר נולדה ב-1903 בוויטקוביצה (Vitkovice) וכתבה מאז גיל צעיר אגדות וסיפורי ילדים, בגרמנית. בגטו עבדה כאחות במחלקת הילדים והיא יצאה בסתיו 1944, יחד עם בנה הקטן, בהתנדבות בעקבות בעלה לאושוויץ ושם מצאה את מותה. ווילי וובר ניצל ואחרי המלחמה אסף את העיזבון הספרותי שכלל כמאה שירים, שירי ערש, שירי נאב על פרידה מבנה הבכור, שנשלח מבעוד מועד לשוודיה ושם הוא הוציא קובץ שירי אילנה וובר בשם "טרזיינשטאט". שם זה נושא גם אוסף שירים של גרטי שפיס, שהגיעה לגטו כבת חמישים וחמש אך נותרה בחיים וחזרה למינכן, שם פרסמה את שירה ואת זיכרונותיה.

גם טרודה גרווא באה לגטו מאולמיץ (Olomouc), והיא בת חמישים ושלוש, תחילה עבדה כאחות בבית חולים לזקנים וטיפלה, בין השאר, גם בטרודה הרצל, בתו של חוזה המדינה, שהובאה מוניה עם קבוצת חולי רוח ונפטרה בגטו. מאוחר יותר טיפלה טרודה בילדים בגיל הגן. תוך כדי טיפולה בחולים גוססים צמח המחזור "שירי אחות", שיצא לאור בגטו בשני עותקים, רשומים ומאורים על ידי בנה ווילי. עותק אחד נמסר במחנה ליעקב אדלשטיין, זקן היהודים, ואבד, עותק שני ניצל הובא ארצה ויצא כאן מלווה בתרגום עברי, עתה במהדורה חוזרת. בעצם מכל השפע הזה של שירים שנכתבו בגטו יצאו לאור בתרגום עברי רק מבחר קטן של שירי ילדים בתרגום של לאה גולדברג וטוביה ריבנר ושירי טרודה גרווא.

מי ייתן שיעמדו לנו הזמן, הכוח והכישרון לתרגם לפחות חלק קטן משירי הגטו ושנמצא את המימון להוציא אנתולוגיות של שירי טרזין בעברית. ה.ג.אדלר (H.G.Adler), חוקר תולדות גטו טרזיינשטאט קובל בספרו המפורט "טרזיינשטאט 1941-1944" על "החריזה" היתרה שפרחה בגטו. נכון הרבה

ממה שנכתב בגטו, בעיקר הפזמונים, הטקסטים לקברטים, לא עונה על דרישות האומנות הצרופה, אבל השירים הם ראי למציאות, מספרים על הגעגועים לעבר, על ייסורי הרעב והמחלות, על פחד בפני הטרנספורטים, על כאב הפרידה, על ייאוש וצימאון לחיים ולו רק לחיים של כאילו.